

De bibliografie van de Zuidnederlandse biernijverheid tot omstreeks 1800. Een aanvulling.

door

ERIK AERTS

De biergeschiedenis is erg populair vandaag, misschien niet op de eerste plaats bij de academisch gevormde en 'professionele' historici, maar zeker bij de ijverige en verdienstelijke amateur-beoefenaars van de lokale geschiedenis, de heemkunde en de folklore. Het aantal tentoonstellingen en projecten dat de laatste jaren aan het onderwerp werd gewijd, is dan ook indrukwekkend. Onder de belangrijkste initiatieven vermelden wij enkel de geslaagde tentoonstelling over „bieren en pintelieren” in het provinciaal openluchtmuseum van Bokrijk (11 juli-17 oktober 1982), het project van het „Verbond voor Heemkunde. Gouw Vlaams-Brabant” om alles te verzamelen en te bestuderen wat maar enigszins te maken heeft met onze oude biernijverheid en het in 1983 genomen initiatief van de „Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie” om in eerste instantie een inventaris op te maken van het industrieel erfgoed van brouwerijen en mouterijen uit de 18de, 19de en 20ste eeuw¹. Het is dan ook hoofdzakelijk uit de hoek van de heem- en volkskundigen en van de diverse geschied- en oudheidkundige kringen dat ons een aantal vragen bereikten over mogelijk aanvullende informatie op onze in 1979 opgestelde en in dit tijdschrift gepubliceerde bierbibliografie². Dit kleine overzicht wil op deze verzoeken een antwoord geven.

De eerste aanvullende publikatie die wij hier hebben te vermelden, vormt de rechtstreekse neerslag van de zoëven gesignaleerde

1. Zie het rondschrijven van Dhr. A. Linters, beheerder van de V.V.I.A., in september 1983 aan een aantal historici, bibliotheken, musea en archieven. Voor meer inlichtingen: V.V.I.A., Postbus 30 (Postkantoor Maria Hendrikaplein, 9000 Gent). Studies over het brouwerijbedrijf vanuit industrieel-archeologische hoek zijn nog zeldzaam. Een goed voorbeeld bij P. DE SOMER, *Een brouwerij te Diest. Een bijdrage tot de industriële archeologie*. (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U. Leuven), Leuven, 2 dln., 1982.

2. E. AERTS, De Zuidnederlandse brouwindustrie tijdens het Ancien Régime. Status quaestionis van het onderzoek, in: *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, dl. 33, (1979), pp. 5-34.

projecten en activiteiten. De tentoonstelling in het openlucht-museum van Bokrijk was namelijk de aanleiding tot de publikatie van een rijk geïllustreerde overzichtscatalogus waarin de tekst verzorgd werd door Mevr. A. Boesmans³. Op basis van enkele belangrijke studies (voornamelijk deze van G. Doorman, H. Soly en R. Van Uytven) schreef de auteur een zeer lezenswaardig overzicht van „het bier sinds de oudheid en de vroege middeleeuwen”. Verder treft men in het boekje ook twee hoofdstukken aan over de industriële revolutie in de brouwerij en over het bier in het volksleven. De catalogus bevat bovendien een uitgebreide, zij het niet altijd nauwkeurig opgegeven, bibliografie⁴.

De toenemende populariteit van de biergeschiedenis heeft onder meer tot gevolg dat voortaan ook studies worden gewijd aan de lexicologische en folkloristische aspecten van de oude brouw-industrie en aan de rol en de functie van het bier in de volkstaal, het volksgebruik en het volksleven⁵. In ge vulgariseerde werken mogen enige bladzijden over de biernijverheid uiteraard niet langer ontbreken⁶. Daarentegen moet men de voortdurende verwaarlozing van deze nijverheidstak vaststellen in recente historische syntheses⁷. Het feit dat de biersector weinig arbeidsintensief was en daardoor op het eerste gezicht van minder belang is voor de studie van maatschappelijke groepen, is er verantwoordelijk voor dat bij de uittekening van de synthese de aandacht van de sociaal-economisch historicus onvermijdelijk gaat naar de textielbranche. Enkele algemene gegevens over de brouwindustrie in de Zuidelijke Nederlanden treft men aan in een publikatie van R. Van Uytven over het dagelijks leven in de Zuidnederlandse steden op het einde van de middeleeuwen⁸. Dezelfde auteur publiceerde in een Duits ency-

3. A. BOESMANS, *Bieren en pintelieren. Provinciaal openluchtmuseum Bokrijk. Tentoonstellingscatalogus*. (Bokrijkse Berichten, dl. 20), Hasselt, 1982, 196 pp.

4. Als aanvulling op de Bokrijkse catalogus kan een speciale aflevering van *Brabantia* (dl. 3, 1983) worden geconsulteerd die volledig aan het bier is gewijd.

5. Enkele voorbeelden: A. MOERENHOUT, *Bierbrouwen in de volkstaal en volksgebruik in het gebied ten Noordwesten van Brussel*. (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Germaanse Filologie, K.U. Leuven), Leuven 1973; L. MOULIN, *Bière, houblon et cervoise. Une étude lexicologique*, in: *Bulletin de l'Académie Royale de langue et de littérature française*, dl. 59, nr. 2 (1982), pp. 111-148; J. VERSTAPPEN, *Bier in het volksleven*, Brugge, 1977. Het verdient aanbeveling regelmatig de uitstekende bibliografie te consulteren in *Volkskunde. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van het volksleven, sub „voeding en drank”*.

6. Bijv. R. LINSKENS, *Wat 'n leven!*, dl. 2, Antwerpen, Amsterdam, 1976, pp. 178-186. Zelfs in de *B.R.T.-Geschiedenis van de kleine man*, Brussel, 1980, 2de uitg., pp. 53, 79, 95 vindt men enkele schaarse gegevens over bierverbruik.

7. Bijv. E. WITTE (wet. Coördinator), *Geschiedenis van Vlaanderen van de oorsprong tot heden*, Brussel, 1983.

8. R. VAN UYTVEN, *Notes sur la vie matérielle dans les villes des Pays-Bas méridionaux à la fin du Moyen Age*, in: *Château Gaillard IV. Conférence Gent 18-25/8/1968*, Gent, 1969, pp. 221-228, voornamelijk pp. 224-5 en 227-8.

clopedisch werk eveneens een kort artikel over bier en brouwezen waarin bepaalde informatie ook voor onze gewesten van belang is⁹.

Wat de Brabantse biersteden afzonderlijk betreft, werd onze kennis van de Leuvense brouwindustrie in drie publikaties aangevuld. R. Van Uytven wijdde hoofdzakelijk op basis van zijn vroegere publikaties een kort en algemeen overzicht aan de biersector in de door hem uitgegeven geschiedenis van het Leuvense stadsgewest tot 1600¹⁰. L. Van Buyten bestudeerde de genealogische en bedrijfshistorische aspecten van respectievelijk de familie en de brouwerij Artois te Leuven, voornamelijk in de 18de eeuw¹¹. Dee problematiek van de vrijstelling van de Leuvense bieraccijnzen kwam even aan bod in een artikel van E. de Maesschalck¹². De stedelijke bierindustrie van Mechelen, juridisch een onafhankelijke entiteit maar op institutioneel en economisch vlak sterk door het hertogdom Brabant beïnvloed, werd vanuit economisch oogpunt op briljante wijze bestudeerd door D. Vercauteren. Vooral de ramingen die de auteur maakte van de produktie, de in- en uitvoer en het verbruik behoren tot het beste van wat er in de Zuidelijke Nederlanden ooit op dit terrein werd geschreven¹³. Zijn opdracht werd in niet geringe mate vergemakkelijkt door de grondige inventaris die door de Mechelse stadsarchivaris H. Installé werd opgesteld voor het fonds van het Mechelse brouwersambacht¹⁴. Deze auteur leverde overigens in zijn gepubliceerde licentiaatsverhandeling kostbare informatie voor het milieu, de onderlinge verwantschap en de sociale opgang van een aantal brouwersfamilies in de tweede helft van de 18de eeuw¹⁵.

9. R. VAN UYTVEN, Bier und Brauwesen, in: *Lexikon des Mittelalters*, dl. 2, aflev. 1, München, Zurich, 1981, pp. 135-139.

10. R. VAN UYTVEN (uitg.), „De beste stad van Brabant”. *De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600*. (Arca Lovaniensis. Artes atque historiae reserans documenta), dl. 1, Leuven, 1980, pp. 153-158. Deel 2 is in voorbereiding.

11. L. VAN BUYTEN, Artois te Leuven, van familiebedrijf tot een der belangrijkste Europese brouwerijen, in: *Museumstrip. Driemaandelijks tijdschrift van de v.z.w. Vrienden musea Leuven*, jg. 9, nr. 3 (1982), pp. 34-48. Wij verwijzen hier tevens naar de zeer verzorgd uitgegeven tentoonstellingscatalogus met een historische inleiding van L. VAN BUYTEN over *Het geslacht Artois en de brouwerijen de Horen, de Franse Kroon en Prins Karel (1717-1840). Schilderijen, beeldhouwwerken en archiefstukken*. Leuven, s.d. (1982), 32 pp.

12. E. DE MAESSCHALCK, Cameristen of kotstudenten te Leuven in 1531-1532, in: *Lias*, dl. 7, nr. 1 (1980), pp. 61-62.

13. D. VERCAUTEREN, *Peilingen naar het belang van de Mechelse bierindustrie in het Ancien Régime*. (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling R.U.G.), Gent, 2 dln., 1982-1983.

14. H. INSTALLÉ, Inventaris van het fonds brouwersambacht op het stadsarchief te Mechelen, in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, dl. 85, (1981), pp. 143-198.

15. H. INSTALLÉ, *Patriciërs en ambachtslieden in het stadsbestuur te Mechelen onder Maria-Theresia. De sociale status van burgemeesters en schepenen (1740-1780)*, s.d.n.l. (1982).

De Diestse bieraccijnzen en de praktijk van het 'buiten drinken' door de Diestenaars in het nabijgelegen Kaggevinne komen zijdelings ter sprake in het gedetailleerde artikel van J.-P. Peeters¹⁶. De twee bladzijden die F. Wellens wijdde aan Diest als bierstad zijn beminnelijk gekeuvel¹⁷. Volledigheidshalve signaleren wij dat M. Van der Eycken in november 1982 zijn doctoraal proefschrift voltooide waarin heel wat nuttige gegevens over het Diestse bier zijn aan te treffen¹⁸.

Voor de andere Brabantse steden is onze kennis van de stedelijke bierindustrie er de laatste jaren nauwelijks op vooruit gegaan. H. de Kok schreef enkele suggestieve lijnen over de in het historisch onderzoek steeds verwaarloosde Turnhoutse brouwnijverheid in de 17de en 18de eeuw¹⁹ terwijl F. Van Peer in een eerder zwak uitgevallen licentiaatsverhandeling over de sociaal-economische status van de 18de-eeuwse Lierse schepenen de sociale opgang van enkele brouwersgeslachten bestudeerde²⁰. Wie geïnteresseerd is in de bierfiscaliteit van een aantal kleinere steden in Zuid-Brabant moet zeker de doctoraatsthesis van J.-P. Peeters ter hand nemen²¹.

De biergeschiedenis van het graafschap Vlaanderen is in vergelijking met deze van het hertogdom Brabant steeds stiefmoederlijk behandeld geworden. Het was daarom een goed idee van P. de Commer om in het kader van zijn licentiaatsverhandeling de brouwindustrie van het 16de-eeuwse Gent te bestuderen²². Een van de belangrijkste verdiensten van zijn studie is dat zij de mythe

16. J.-P. PEETERS, Bijdrage tot de omschrijving van de fiskale en juridische tegenstellingen tussen de stad Diest en de buitenbank van Kaggevinne in de XVIIe eeuw, in: *Eigen Schoon en de Brabander*, dl. 58, (1975), pp. 308-314.

17. F. WELLENS, Diest, eens een bierstad, in: *Oost-Brabant*, jg. 17, nr. 3 (1980), pp. 169-170.

18. M. VAN DER EYCKEN, *Stadseconomie en conjunctuur te Diest (1490-1795)*. (Onuitgegeven doctoraatsthesis K.U. Leuven), Leuven, 1982, pp. 231-282 en 609-613. Deze auteur bereidt ook een afzonderlijke studie voor over de Diestse bierindustrie.

19. H. DE KOK, Het economisch leven tot 1800, in: H. DE KOK en E. VAN AUTENBOER (uitgevers), *Turnhout. Groei van een stad*, Turnhout, 1983, pp. 143-145.

20. F. VAN PEER, *De schepenen van de stad Lier (1753-1789). Hun sociaal-economische status*. (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U. Leuven), Leuven, 1982.

21. J.-P. PEETERS, *De financiën van de kleine en secundaire steden in Brabant van de 12de tot het midden der 16de eeuw: het voorbeeld van Diest, Nijvel, Tienen, Zoutleeuw, Vilvoorde, Aarschot, Zichem, Geldenaken, Halen, Hannuit, Landen en Gembloers*. (Centrum „sociale structuren en economische conjunctuur” V.U.B.), dl. 3, Brussel, 1980, pp. 641-2, 658, 665-7, 670-2, 677-8, 682, 687-90, 693, 696-698.

22. P. DE COMMER, *De brouwindustrie te Gent, 1505-1622*. (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Geschiedenis, R.U. Gent), Gent, 1979-1980. Een gelijknamig artikel werd gepubliceerd in de *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, dl. 35, (1981), pp. 81-114 en dl. 37, (1983), pp. 113-171.

van een wijndrinkend Vlaanderen²³ verder in vraag stelt. Uitspraken als „La Flandre ... s'attachait au monde méditerranéen du vin”²⁴ zullen voortaan nauwkeurig in tijd en ruimte moeten worden toegelicht. De bierfiscaliteit van Eeklo in het Vlaamse Meetjesland stond centraal in enkele artikels van de hand van M. Baelde en E. de Smet²⁵ terwijl het ambt van schepen-brouwer binnen deze stad aandacht kreeg in het boek van R. Buyck over de magistraat van Eeklo tijdens de 18de eeuw²⁶. Uitvoerige informatie over biersoorten, bieraccijnzen, diverse brouwerijen en herbergen en over de stedelijke reglementering van het brouwersbedrijf treft men aan in twee vulgariseerde bijdragen over „het bier” in Aalst en Brugge²⁷.

Sinds de publikatie van Häpkes boek in 1908 weet men dat de invoer van Duitse en 'Oosterse' biersoorten in het graafschap Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen zeer aanzienlijk was. Belangrijke gegevens over de import van Hamburgse hopen zal men kunnen lezen in de doctoraatsthesis van G. Stefke die thans in dactylografische vorm en voorzien van aanvullingen van de auteur beschikbaar is²⁸. Stefke wijst erop „daß das Hamburger Interesse am Export von Hamburger Bier nach Flandern zu Beginn der 1370er Jahre alles andere als schwach war... Vor den 70er Jahren dürfte das Hamburger Bier dort nämlich nur eine sehr geringe Rolle gespielt haben...”²⁹. Hopelijk kent deze verhandeling in gedrukte vorm spoedig een bredere verspreiding zodat bepaalde theorieën en hypothesen van de auteur door Vlaams bronnenmateriaal kunnen worden geëvalueerd. Ondertussen publiceerde Stefke een degelijk artikel over de uitvoer van Hamburgs bier in 1417 op basis van enkele tolregisters³⁰.

23. E. AERTS, *o.c.*, p. 22.

24. R. VAN UYTVEN, *Notes sur la vie...*, p. 227.

25. M. BAELEN, Een interessante octrooierkenning van Karel V aan de stad Eeklo, in: *Appeltjes van het Meetjesland*, dl. 12, (1961), pp. 137-140; E. DE SMET, De belastingen op de dranken te Eeklo in de 16de en 17de eeuw, in: *o.c.*, dl. 29, (1978), pp. 154-218.

26. R. BUYCK, *De magistraat van Eeklo. Bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van de 18de eeuw*. (Gemeentekrediet van België. Historische Uitgaven, reeks in 8°, nr. 63), Brussel, 1982, pp. 120 e.v.

27. J. PENNINGCK, *Het bier te Brugge. Geschiedenis en folklore*, Brugge, s.d.; W. VERNAEVE, Nopende het bier, in: *Alostana*, 1, (1978), pp. 148-164.

28. G. STEFKE, *Ein städtisches Exportgewerbe des Spätmittelalters in seiner Entfaltung und ersten Blüte. Untersuchungen zur Geschichte der Hamburger Seebrauerei des 14. Jahrhunderts*. (Universität Hamburg), Hamburg, 1979, LVIII + 167 pp.

29. G. STEFKE, *o.c.*, pp. LV en 123. Zie ook pp. 127 en 131.

30. G. STEEKE, Die Hamburger Zollbücher von 1399/1400 und „1418”. Der Werkzoll im 14. und frühen 15. Jahrhundert und die Ausfuhr von Hamburger Bier über See im Jahre 1417, in: *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*, dl. 69, (1983), pp. 1-33.

Wij hebben geen studies te melden over de biergeschiedenis van andere Zuidnederlandse regio's. Enkel voor Henegouwen citeren wij een artikel van D. Van Overstraeten waarin heerlijke en parochiale rechten op de bierproduktie in het middeleeuwse Henegouwen op een aardige manier worden besproken³¹. In ons bibliografisch overzicht uit 1979 wezen wij er reeds op hoe vooral de studie van de bierconsumptie sterk op de achtergrond is gebleven. Een recent artikel van A. M. de Vocht over het verbruik van calorieën en voedingsstoffen in enkele Gentse liefdadigheidsinstellingen voor arme en zieke leden van het wevers- en het voldersambacht, toont ook de bierhistoricus welke paden in Clio's tuin nog kunnen worden bewandeld³².

Het tijdrovend depouilleren van dorps- of stadsmonografieën levert doorgaans weinig op voor de biergeschiedenis³³. In de veelheid van te behandelen themata gaat de aandacht van de dorps-historicus eerder naar de adellijke families en hun genealogie, naar de plaatselijke bestuursinstellingen en de parochiale indeling, naar de kerkbezittingen en de militaire gebeurtenissen, enz. De beste studies in het genre, meestal geschreven door academisch gevormde historici, brengen een aantal min of meer geïsoleerde gegevens over het aantal brouwerijen en herbergen in de onderzochte lokaliteit³⁴.

Alhoewel kapitaalkrachtige burgers hun bier lieten brouwen in speciaal daartoe opgerichte stadsbrouwerijen of rechtstreeks hun drank in het groot bestelden bij de brouwers zelf en de gewone man zijn bier kocht in de talrijke taphuizen of stedelijke slijterijen,

31. D. VAN OVERSTRAETEN, Fabrication de la bière et fiscalité paroissiale. Le droit de „signage” en Hainaut au moyen âge, in: *Annales du Cercle d'Histoire et d'Archéologie de Saint-Ghislain et de la Région*, dl. 3, (1982), pp. 83-93.

32. A. M. DE VOCHT, Het Gentse antwoord op de armoede: de sociale instellingen van wevers en volders te Gent in de late middeleeuwen, in: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, dl. 19, (1981), pp. 23-24 en tabel Ib.

33. Een eerste steekproef, hoofdzakelijk op basis van stadsgeschiedenissen, werd reeds uitgevoerd in het kader van ons overzicht uit 1979: zie de lijst bij E. AERTS, o.c., p. 26, voetnoot 105. De steekproef werd ditmaal uitgebreid tot de stads- en vooral dorpsmonografieën van J. AERTS en C. REMANS (*Schulen*), J. DE BROUWER (*Impe*), J. DECOSSAUX (*Noduwez*), Th. DE MOLDER (*Oostmalle*), H. DIERICKX (*Hoboken, Mortsel*), E. DOM (*Duffel*), P. J. GOETSCHALCKX (*Grobbendonk, Schoten, Merksem, Ekeren, St.-Job-in-'t-Goor*), M. H. KOYEN (*Geel*), L. LAMPAERT (*Eeklo*), J. LEFÈVRE, L. VERHASSELT, J. T'KINT (*Wolvertem*), J. MARTIN (*Waver*), J. MERTENS (*Houthalen*), F. NOOYENS (*Deurne*), R. PILLOYS-DUBOIS (*Villers-la-Ville*), Fl. PRIMS (*Berchem, Borgerhout, Borsbeek, Merksem, Wilrijk*), K. RUTGEERTS (*Aarschot*), W. SCHROEVEN (*Aarschot*), J.-B. STOCKMANS (*Bevel, Kessel, Emblem, Nijlen*), R. UYTENDAELE (*Wetteren*), A. VAN DEN BRUELLE (*Aarschot*), F. VAN DE VELDE (*Verrebroek*), R. VAN PASSEN (*Edegem, Kontich*), H. VAN NIPPEN en L. SOMMEREYNS-PARENT (*Sterrebeek*).

34. Zoals de uitstekende dorpsmonografieën van R. VAN PASSEN, *Geschiedenis van Kontich*, Kontich, 1964, pp. 655 en 656 en R. BAETENS, *Schoten. De geschiedenis van een tweeluik*, Schoten, 1982, pp. 174-176.

werd een niet onaanzienlijke hoeveelheid bier geconsumeerd in de herbergen en cabaretten. Het is hier niet de plaats om een overzicht te geven van de groeiende omvang van de historische productie over het herbergwezen. Met genoeg signaleren wij echter een ge vulgariseerd synthetisch artikel van H. Soly over de herbergen in Vlaanderen en Brabant tijdens de Nieuwe Tijd³⁵. Uit Soly's bijdrage verneemt de geïnteresseerde welke boeiende thema's nog op hun historicus wachten: de herbergdichtheid, de frequentie van het herbergbezoek, de houding van kerk en overheid t.o.v. het openbaar dranklokaal, de steeds wisselende motieven achter het optreden van kerkelijke en wereldlijke gezagsdragers tegen het kroeglopen, de diverse functies van de herberg, de soorten herbergen, enz. Een dergelijke benadering van het herbergfenomeen staat ver af van de tientallen mini-artikels in tal van lokale tijdschriften waarbij het vele kaf van het koren nog moet worden gescheiden³⁶. Zeer dikwijls leveren dergelijke lokaal opgezette bijdragen niet meer dan enkele gegevens over uithangborden en beperken zij zich tot het afdrukken van een of andere normatieve tekst over het herbergbezoek. De studie van het herbergbezoek sluit overigens nauw aan bij de recente aandacht van de historici voor uitingen van volksvermaak en van – wat de Fransen plegen te noemen – „sociabilité”³⁷. Met name R. Van Uytven leverde de laatste tijd voor de Zuidelijke Nederlanden over deze thematiek enkele aardig om lezen overzichtsartikels af³⁸.

Ten slotte willen wij hier aanstippen dat de bierhistoricus er goed aan doet zijn onderzoek niet te beperken tot de archiefdepots en de bibliotheken. De talrijke brouwerijmusea waaraan ons land zo rijk is, zijn een bezoek namelijk meer dan waard. Heel concreet

35. H. SOLY, Kroeglopen in Brabant en Vlaanderen, in: *Spiegel Historiae*, jg. 18, nr. 11 (1983), pp. 569-577.

36. Tientallen en tientallen kleine artikels over het herbergwezen kan men voor de laatste tien jaar terugvinden in tijdschriften als: *Alostana*, *Bachten de Kupe*, *Biekorf*, *'t Beertje*, *De Brabantse Folklore*, *Eigen Schoon en de Brabander*, *Land van Aalst*, *Oostvlaamse Zanten*, *Rond de Poldertorens*, *De Vlaamse Stam*...

Voor een recent bibliografisch overzicht, zie de bibliografie bij A. THEERENS, *Op herbergbezoek te Brugge (1750-1850)*. (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U. Leuven), Leuven, 1981 en J. VAN HOUT, *De Antwerpse herbergen 1750-1850* (Idem), Leuven, 1981.

37. Met deze term wordt uiteraard meer bedoeld dan enkel 'gezelligheid': het concept dekt ook elementen als communicatie, solidariteitsgevoel, etc.

38. R. VAN UYTVEN, Scènes de la vie sociale dans les villes des Pays-Bas du XIVE au XVIIe siècle, in: *Actes du colloque La sociabilité urbaine en Europe du Nord-Ouest du XIVE au XVIIe siècle*, 5-2-1983. (Mémoires de la Société d'Agriculture, Sciences et Arts de Douai, 5e s.), Douai, 1983, pp. 11-31; ID., Volksvermaak en feestvieren in de steden, in: *Spiegel Historiae*, jg. 18, nr. 11 (1983), pp. 551-561.

denken wij hier vooral aan het Brouwershuis te Brussel³⁹, het Openluchtmuseum van Bokrijk (met zijn 17de-eeuwse *paanhuis* en 18de-eeuwse afspanning)⁴⁰, het brouwmuseum te Willebroek (met reconstructie van een hopzolder)⁴¹ en de brouwerijmusea van Antwerpen⁴², Bocholt⁴³ en Hoegaarden⁴⁴. Het rechtstreekse contact met het alaaam van het brouwerijbedrijf (brouwketels, gist- of gijltonnen, beslagkuipen, roerstokken (*gaffels*), koelbakken, beslagfilters, stuikmanden, peilstokken, rosmolens, waterreservoirs, *eesten* of moutovens...) en met andere gebruiksvoorwerpen uit de biersector (bierstoppen, kannen, kruiken, uithangborden van taphuizen, bieraccijnsbiljetten en -zegels, bierkarren...) zal de historicus met meer kennis van zaken doen schrijven en zal bovendien menige vergissing uit zijn werk verwijderd houden.

39. Privaat Museum Brouwershuis, Grote Markt 10, 1000 Brussel. Zie E. AERTS, 'Gildebroeders maectt pleyserien'. De Gulden Boom - Grote Markt te Brussel, in: A. F. MANNING en M. DE VROEDE (uitgevers), *Spectrum Atlas van Historische Plaatsen in de Lage Landen*, Utrecht, Antwerpen, 1981, pp. 165-169 en A. H. LOUSBERG, *Het bier*. (brochure Brussels Brouwershuis), Kortrijk, 1976.

40. Zie *supra*, voetnoot 3 en J. WEYNS, Afspanning „in Sint Gummarus" uit Lier, in: 't Land van Rijen, jg. 8 (1958), pp. 3-30.

41. Brouwerijmuseum Willebroek, Stationstraat 3, 2660 Willebroek.

42. Stedelijk Museum Brouwershuis, Adriaan Brouwerstraat 20, 2000 Antwerpen. Zie ook de door dit museum uitgegeven brochure.

43. Schrijven naar Dhr. J. MARTENS, Dorpstraat 32, 3598 Bocholt.

44. Museum voor Heemkunde, Folklore en Oudheidkunde 't Nieuwhuys, Ernest Ourijstraat 2 en 4, 3320 Hoegaarden. In Hoegaarden is ook een bezoek aan het kleine paanhuis Celis aan te raden.